

KAZAN HANLIĞI

(1437 — 1556)

AKDES NİMET KURAT

"Kazan Hanlığı" müellifi Hadi Atlası'nın aziz hatırasına

Sayıları pek çok olan Çingiz oğullarının Altın Ordu hanı Canibek'in ölümünden sonra (1357) giriştikleri taht kavgaları ve bilhassa Aksak Temir'un 1391 ile 1395 yıllarında Kıpçak ilini tahribi üzerine Altın Ordu'da tam bir çözüme hareketi başgösterdi; bunun neticesi olarak yer yer ayrı "Hanlıklar" kurulmağa başlandığı zaman, vaktiyle Kama Bulgarlarının hâkim oldukları Orta İdil sahasında, "Kazan Hanlığı" adıyla yeni bir siyasî teşekkül meydana getirildi; bunun kurucusu Uluğ-Muhammed Han'dır.

Çingiz sülâlesinden Togay-Temür, Tölek-Temür neslinden İçkili Hasan oğlu Uluğ-Muhammed Han, 1419-1424 ve 1427-1436 yıllarında Altın Ordu Hanı sıfatıyla Saray'da hâkimiyet sürdükten sonra tahtını Küçük-Muhammed'de kaptırınca Kırım'a gitti; Kırım'da da tutunamayınca, Orta İdil sahasına giderek yeni bir devlet kurdu.

Vaktiyle Bulgar devletini teşkil eden ve muhtemelen XIII.y.y.başlarında bir hudud kalesi olarak kurulan Kazan şehrinin de bulunduğu Orta İdil sahası, ekonomik, etnik ve stratejik bakımdan kendi başına bir devlet tesisi için çok müsait bir yerdi; buradan, Moskova Rusyasını daha kolaylıkla baskı altında tutmak, Uluğ-Muhammed Han'a düşman olan "Orda"ların hücumundan korunmak daha kolay olacaktı. Uluğ-Muhammed'in Kazan şehrini alıp almadığı kat'iyetle tesbit edilemiyor; burası, galiba Uluğ-Muhammed'in oğlu Mahmud Han tarafından zabtedilmiş ve Kazan Hanlığının merkezi olmuştur.

Uluğ-Muhammed Han, 1439 ve bilhassa 1445 yıllarında yaptığı seferlerle Moskova Knezliğine karşı tam bir üstünlük sağladı; 1445 de Rusları ağır bir hezimete uğratarak, knez Vasili III. ü (Kör Vasili, 1425-1462) esir etmesi neticesinde Moskova Rusyası, vaktiyle Altın Ordu'ya olduğu gibi, şimdi de Kazan Hanlığına tâbi bir duruma konuldu, Mahmud (veya Mahmutek) Han'ın uzun süren hâkimiyeti zamanında (1445-1461) Orta İdil boyu tam bir emniyet ve asayişe kavuştuğundan, Kazan şehri eski Bulgar ve Altın Ordu'nun merkezi Saray'ın yerini aldı ve büyük bir ticaret merkezi haline yükseldi; aynı zamanda aşağı İdil, Azak civarı ve Kırım'dan Orta İdil boyuna çok miktarda ahali geldi; Türkistan, Sibir, Kafkaslardan ve Rusya'dan Kazan'a tüccarların akını başladı. Kazan Hanlığı, bu suretle, kuruluşundan 10-15 yıl içinde, hem siyasî hem

de ekonomik bakımdan kuvvetli bir devlet olarak ortaya çıktı ve âdeta eski Altın Ordu'nun yerini almış oldu.

Kazan Hanlığı ile Moskova Rusyası arasındaki takribi sınır Sura nehrinin orta ve aşağı mecrasını takibetmekte, Volga'nın yukarısında da Vetluga hudud teşkil etmekte idi. 1478 den itibaren, Novgorod'a tâbi ülkeler Moskova'nın eline geçince, Kazan Hanlığı şimalden de Moskova Rusyası tarafından sarılmış bir duruma düştü. Hanlığın doğu hududu Ak İdil'e kadar uzanmış, Sibir Hanlığına varıp dayanmıştı; cenubta da Nogay Ordası, Aşağı İdil'de Ejderhan Hanlığı, dağlık sahanın cenubunda Don boyuna çıkan geniş bozkırlar bulunuyor ve burası XVI. yüzyılda Don Kazakları tarafından işgal edilmişti.

Kazan Hanlığının iç tarihi, bazı devirleri müstesna, hanların çok kısa fasıllarla birbirini takib etmeleri şeklinde, bir türlü istikrar bulamıyan bir manzara arz etmektedir. Hanlığın devamı müddeti olan 115 yıl içinde 19 defa han değişmiş, 15 han tahta çıkmış, bunlardan bazıları ikişer ve hattâ üçer defa tahtı işgal etmişlerdir. Halbuki aynı müddet içinde Moskova da ancak dört hükümdar tahtta bulunmuştur. Kazan'da Uluğ-Muhammed Han sülâlesi 80 yıl devam etmişse de, 1518 ile 1552 yılları arasında Kasım, Sibir, Kırım ve Ejderhan sülâlelerinden hanlar davet edilmiştir. Çingiz neslinden olmakla beraber, ekseriyetle birbirlerine düşman olan bu ayrı şubelerden han çağırılması keyfiyeti Kazan'daki siyasi istikrarsızlığın açık bir misalini teşkil eder. Kazan hanlarından hiçbirinin menşe ve yetişmeleri bakımından Kazan ili ile yakından ilgisi yoktu; Kazan'da doğup büyüyen, saltanat süren ve orada ölen tek bir hana rastlanmıyor; bunlardan Uluğ-Muhammed ve Mahmud, Saray an'aneleri ve muhitinde büyümüşler sonrakilerden bir çoğu Moskova Rusyasında, bazıları Kırım'da, nihayet Sibir'de ve Nogaylar arasında yetişmiş, herkes az veya çok bulunduğu muhitin tesiri altında kalmıştı. Kazan yurduna bağlılıkları zayıf olan, aralarından Şah-Ali gibi hainler bile çıkan Kazan hanları arasında, müsbet faaliyetleri ile temayüz eden şahıslar maalesef azdır.

Kazan Hanlığının iç tarihinin ikinci hususiyeti de yerli aristokrasinin devlet işlerine karışması ve bunun neticesi olarak iki büyük parti halinde şiddetli mücadelenin devam edip gitmesidir; iç mücadelenin neticesi olarak Kazan'da, büyüklerden mürekkep küçük bir zümrenin tahakkümü başlamış ve bir türlü önü alınamıyan anlaşmazlıklara sebebiyet vermiştir. Büyükler arasındaki mücadelenin hakikî sebepleri daha ziyade şahsî ihtiraslardan doğmuştu; bu mücadele hattâ ihanetlere yol açmış, Kazan yurdunu felâketten felâkete sürüklemiştir. Ekserisi moğol menşeli olan ve Kazan yurduna dışardan geldikleri anlaşılan beyler, oğlanlar ve hattâ seyyidlerden bir çoğunun Kazan Hanlığı tarihinde oynadıkları rol çok acıdır; Hanlığın zâfa düşmesi, sukûtu ve Kazan Türklerinin maruz kaldıkları bunca felâketlerden tarih karşısında bilhassa bu zümre mesul tutulmalıdır.

Bizans ve Altın Ordu mektebinden geçen, başında İvan III. ve İvan IV. (Korkunç İvan) gibi hükümdarlar bulunan Moskova Rusyası'nın, Kazan Hanlığının en yakın komşusu olması keyfiyeti, Hanlığın tarihinde meşum bir tesir yaratmıştı; bunun içindir ki, Kazan Hanlığının tarihini Moskova ile komşuluk ışığı altında mütalâa etmek mecburiyeti karşındayız. Zaten daha Kiyef Rusyası devrinden itibaren Rusya'nın Orta idil boyu ile çeşitli münasebetleri mevcuttur; Rusların erkenden Volga boyunca aşağıya doğru iniş hareketleri başlamıştı; ancak Moğol-Türk istilâsı, bu yayılışı önleyebilmişti. İlk fırsatta bunun yeniden başlanacağı aşikârdı. Kazan Hanlığı ile Rusya arasında ekonomik bağların sıkı olduğu Kazan'da daima çok miktarda rus tüccarlarının bulunması ile sabittir; bu bakımdan hattâ Rusların "sulh yolu ile Kazan yurduna sızma" hareketlerinden bahsetmek mümkün gibi görülüyor. Kazan panayırında dışardan gelenler arasında Rusların büyük bir ekseriyet teşkil ettikleri, sırasına göre bunların adedi 10-15 bine çıktığı dahi malûmdur. Kazan yurdunda aynı zamanda çok miktarda rus esirleri, rus köleleri de bulunduğundan bu "rus kesafeti" Hanlık için âdeta bir iç tehlike teşkil edecek mahiyette idi. 1505 ve 1523 yıllarında Kazan panayırındaki rus tüccarları yağma ve katledilmekle "rus akınının" durdurulması istenmiş olmalıdır. Bunun karşılığı olmak üzere, Moskova knezi Valisi III. 1523 te çıkardığı bir fermanla rus tüccarlarının Kazan panayırına gitmelerini yasak etmiş ve Kazan'ın biraz yukarısında, Makaryev manastırı mevkiinde, yeni bir panayır ihdas etmişti. Kazan Türkleri arasında "Mekerce" adı ile maruf ve sonraları Nijni-Novgorod'a nakledilen bu meşhur rus panayırının başlangıcı, bu suretle, Kazan'daki vak'alarla ilgilidir.

Kazan Hanlığı ile Moskova Rusyası arasında 14 defa harp vukubulmuştur; bunların sekizi (1467,1478,1530,1545,1549, 1550,ve 1552) Moskova'nın, altısı (1439,1445,1505,1521,1523 ve 1536) Kazanlıların teşebbüsü ile başlanmıştı; demek oluyor ki, Kazan Hanlığını durmadan Rusya'ya hücum yaparak, rus köylerini ve şehirlerini yağma eden bir devlet diye vasıflandırmak yersizdir. Mahmud Han idaresinde Kazan Hanlığı en kudretli devrini yaşamasına rağmen, Moskova'ya karşı sefer açılmaması, Kazanlıların kendi hallerinde yaşamak istediklerini ve mühim sebep olmadan Rusya'ya karşı harekete geçmek istemediklerini göstermektedir. Buna karşılık, Moskova Rusyası kuvvetlendiği nisbette Kazan üzerine baskısını artırmış, Kazan'ın iç işlerine müdahale suretiyle Hanlığı zayıflatmak ve yıkarak siyasetini sistemli bir şekilde tatbik etmiştir.

Moskova tahtına İvan III. ün çıkması ile (1462) Rusların Kazan'a karşı yıkıcı faaliyetleri aldı yürüdü. Büyük bir diplomat ve kurnaz bir hükümdar olan İvan III. dağınık rus knezliklerini Moskova etrafına toplayarak "Millî rus devletini" kurduğu zaman, "Tatar Hanlıkları" arasında devam edip gelen mücadelelerden azamî derecede istifade etmek im-

kânını bulmuştu. Moskova hükümetinin prensibi, bu Hanlıkları birbirleriyle çarpıştırmak ve karşılıklı olarak zayıflatmaktı; bundan istifade edecek yegâne devlet Rusya olacaktı. Kazan Hanlığında patlak veren "parti mücadelesi" İvan III. ün ayrıca işini kolaylaştırdı, 1467 de Kazan Hanı Halil'in Ölümü üzerine, tahta geçirilecek yeni han meselesi yüzünden Kazan'daki nüfuz sahibi büyükler arasında ihtilâf çıktı; bunlardan bir kısmı ölen hanın oğlu İbrahimi'i, diğeri de, Moskova'ya tâbi bir devlet olarak ya Uluğ-Muhammed veya Mahmud Han zamanında teşkil edilen Kasım Hanlığının hanı, Uluğ-Muhammed'in oğlu, Kasım'ı Kazan tahtına geçirmek istiyorlardı; Kasım'm namzedliğinin Moskova tarafından desteklenmesi bu parti mücadelesine muayyen bir istikamet verdi; Kasım Hanlığı artık bu sıralarda Rusya'nın tam bir "peyki" ve hanı da İvan III. ün sadık bendesi olduğundan, Kazanlılardan Kasım ile işbirliği yapmak isteyenler rus taraftarı telâkki edilmişlerdi. İvan III. ün rus kuvvetleri göndermek suretiyle Kasım'ı Kazan'a han nasbetmek isteği, Kazan'da hemen bir tepki yaptı ve "millî" parti taraftarlarının galebesini, İbrahim'in tahta çıkarılmasını sağladı (1467). Rus müdahalesine bir cevap olmak üzere Kazan kuvvetleri 1467 de Moskova çevresine kadar akın yaptılar, çokça ganimet ve esirlerle geri döndüler. Moskova hükümeti buna karşılık Kazan üzerine büyük bir ordu gönderdi ve 1 Eylül 1469 tarihinde Ruslar ilk defa olmak üzere, Kazan şehrini kuşattılar; muhasara bir netice vermedi ise de, Ruslar kendileri için uygun bir sulh akdine muvaffak oldular; buna göre 40 yıldanberi Kazan yurdunda bulunan rus esirleri-köleleri serbest bırakıldılar.

İvan III. 1478 ilk baharında Novgorod şehrini ve ona tâbi Sibiryaya kadar uzanan geniş sahayı ilhak edince, Rusya ile Kazan Hanlığı arasında kuvvet muvazenesi birdenbire Rusların lehine değişti; Hanlık bu defa şimalden de Moskova tarafından tehdit edilmeğe başlandı; neticede rus baskısı büsbütün arttı. İvan III, Kırım Hanı Mengligerey ile sıkı bir işbirliği sayesinde Altın Ordu hâkimiyetinden büsbütün çıktıktan sonra (1480), Kazan'ı, kendine tâbi bir duruma koymak yolundaki emellerini gerçekleştirmek üzere harekete geçti. Zaten o sıralarda Kazan'ın içinde cereyan eden vak'alar İvan III. ün işini büsbütün kolaylaştıracak mahiyette idi. Şöyleki 1479 da Kazan'da parti mücadeleleri yeniden alevlenmiş, Nogaylarla yakın münasebet tesisini isteyen "millî" partinin galebesi üzerine, rus taraftarları, kendi namzedleri olan İbrahim Han'ın ve Nur-Sultan Hatun'un 10 yaşındaki oğlu Muhammed-Emin'i, "terbiye edilmek üzere" Moskova'ya, İvan III. ün yanına göndermişlerdi; bununla Moskova knezinin eline Kazan'ın iç işlerine karışması için mükemmel bir koz verilmiş oldu. Nitekim, "rus partisi", İvan III. tarafından gönderilen askerî kuvvete dayanarak, İlham (Ali) Han'ı tahtından indirerek yerine Muhammed-Emin'i geçirdiler. Fakat bununla Kazan'da karışıklık sona ermedi, rus taraftarları bir türlü vaziyete hâkim olamadıkları için sükûnet hasıl olmadı. Ruslar bundan faydalanarak 1487 yazında Kazan üzerine

büyük bir sefer tertip ettiler. Kazan'ın içinde birlik olmadığından, şehrin Moskova'lılara teslimi kararlaştırıldı. 9 Temmuz 1487 tarihinde Kazan'a rus kıt'aları girdi; Ruslara muhalefetleriyle tanınanlar, başta İlham Han ve ailesi olmak üzere, birçok kimse tevkif edildi ve Rusya'ya menfaya gönderildiler; muhalefetin ileri gelenleri idam edildiler; "millî" partiden bazı beyler ve mirzalar Sibiry'a kaçmak suretiyle canlarını kurtardılar. Ruslar tarafından tatbik edilen bu terör neticesinde Kazan'da Moskova'nın istediği idare kuruldu ve bu suretle Kazan ilinde rus zulmü ve tahakkümü başlamış oldu. Ruslara göre "mesut bir vak'a" olan bu zafer, Moskova'da çanlar çalınarak tesit edildi; İvan III., lâkabına "Bulgar beyi" unvanını ilâve etmek suretiyle eski Bulgar ilinin de hâkimi olduğunu belirtmek istedi.

Muhammed-Emin Han, sekiz yıl müddetle (1487-1495) İvan III. ün arzusuna göre hareket etti; Saray Hanına karşı Ruslar ve Kırım'lularla birlikte sefere dahi iştirak etti (1490); rus tüccarlarına geniş imtiyazlar verildi. Fakat bu siyaset kısa bir zaman içinde Kazanlılarda reaksiyon uyandırdı, ve Kel-Ahmed adına bir beyin başında bulunduğu küçük bir grup, Sibir hanı İvak ile münasebet tesis ederek, hanzade Mamuk'u Kazan tahtına davet ettiler. 1495 te Mamuk tahta çıkarıldı, rus taraftarları takibata uğradılar, Muhammed-Emin de Moskova knezine sığındı. Mamafih, Kazan ahvaline vakıf olmıyan Sibir hanzadesi keyfi hareketleriyle Kazan büyükleri arasında memnuniyetsizlik uyandırınca, Kel-Ahmed, bu defa Moskova ile anlaşmak siyasetini takibe başladı. Bu sıralarda, sabık han Muhammed-Emin'in biraderi Abdüllâtifde Rusya'da bulunmakta idi. İvan III. Kazanlıların istekleri üzerine Abdüllâtif'in han olarak nasbına muvafakat etti.

Abdüllâtif annesi Nur-Sultan ile birlikte, Kırım'a gitmiş ve babalığı Mengligerey'in sarayında terbiye edilmişti; bundan dolayı Kırım'a karşı sempatisi fazla idi. Rusya'da kısa bir müddet kaldığı için, biraderi Muhammed-Emin'in hilâfına olarak, Ruslara karşı bağlılığı yoktu. Nitekim yaşı ilerledikçe müstakil ve hattâ Moskova menfaatlerine aykırı bir siyaset takibine başladı. Bunun üzerine, büyük bir nüfuz sahibi olmakta devam eden Kel-Ahmed Moskova'ya giderek, rus büyüklerine danıştı ve Abdüllâtif'i tahtından indirmek için hazırlık yaptı. 1502 yılı Ocak ayında Kazan'a gelen bir rus elçisi tarafından Abdüllâtif tahttan indirilerek Rusya'nın ücra köşelerinden biri olan Beloozero'ya menfaya gönderildi. Bunun üzerine İvan III. ün "oğul" luğa kabul ettiği Muhammed-Emin, üçüncü defa olmak üzere Kazan tahtına geçirildi.

Muhammed-Emin Han'ın, bu defa hiç beklenmedik bir siyaset takibine başladığını müşahade ediyoruz; Moskova Büyük Knezinin artık epey ihtiyarladığı ve dolayısıyla eski enerjisini kaybettiği nazarı itibare alınarak Kazan'da rus nüfuz ve tahakkümünü kıracak tedbirlere başvurulduğunu

görüyoruz. Bunun ilki, Kazan panayırına gelen rus tüccarlarının yağma edilmesi oldu (24 Haziran 1505) ; bununla da yetinilmiyerek, Nogaylardan gelen külliyetli yardımla Nijni-Novgorod üzerine bir hücum yapıldı. Moskova hükümeti Kazanlıları tedib maksadiyle 1506 da bir ordu gönderdi ise, Ruslar yenilerek geri döndüler. Mamafih Muhammed-Emin Moskova'ya karşı düşmanlıkta daha ileri gitmedi; "iyi komşuluk" esasları üzerinde münasebetin devamı imkânı hasıl olunca, arada gerginlik bitti. Rus tüccarları eskisi gibi Kazan'a gelmeğe başladılar; çok geçmeden Muhammed Emin Moskova ile yakın bir münasebet tesis etti; iki devlet arasında 1512 de akdedilen "ebedî barış", bu dostluğun bariz bir ifadesi idi.

Rusların bu dostça siyasetleri, 1505 de vukubulan İvan III. ün ölümü üzerine, Moskova Knezliğinin kuvvetten düşmesinin bir neticesi idi; Vasili III. babası tıynetinde bir kimse olmadığı gibi, başgösteren bazı düzensizlikler Rusların Kazan'a karşı büyük ölçüde harekete geçmelerine imkân bırakmamıştı; diğer yandan Muhammed-Emin Han tarafından takib edilen siyaset Rusların menfaatine tamamiyle uygundu ve Hanlığı Moskova için tehlikeli bir komşu olmaktan çıkarmıştı. Bu durum Muhammed-Emin'in ölüm yılı olan 1518 e kadar devam etti. Mamafih Moskova hükümeti, her ihtimali düşünerek, ilerisi için bazı tedbirler almayı da ihmal etmemişti; 1517 de Muhammed-Emin Han ağır bir hastalığa tutulunca, Kazan tahtına en yakın namzed olan ve rus düşmanlığı ile tanınan Abdüllâtif'in âni olarak ölüvermesi bunlardan biri olsa gerektir.

Abdüllâtif ölünce, Kırım hanı Mehmedgery, Mengligerey'in oğlu Sahibgerye'nin Kazan'a han nasbedilmesini Moskova hükümetine teklif etmişti; fakat knez Vasili III. (1505-1533) buna yanaşmadı; çünkü Kazan'da Kırım nüfuzunun yükselmesi Moskova için tehlikeli bir durum yaratabilirdi. Moskova hükümetinin İvan III. tarafından tesbit ve tatbik edilen ve 1487 de Kazanlılara silâh kuvvetiyle kabul ettirilen esaslara uygun olarak Kazan tahtına ancak Moskova knezinin muvafakat ettiği biri han olabilecekti. O sıralarda Vasili III. ün eli altında her bakımdan işe yarıyacak bir namzed mevcuttu: Kasım hanı Şeyh Evliyar'ın oğlu (Temür-Kutluğ neslinden) Şah-Ali (Şeyh-Ali).

Şah-Ali 1505 te doğmuş 1516 da babasının ölümü üzerine Kasım Hanlığının başına geçirilmişti. Ruslara yakın bir mühitte ve Moskova knezine sadakat prensipleri üzerine büyütülmüş olduğundan kendisinden asla şüphe edilemezdi. Vasili III. tarafından ileri sürülen bu namzed Kazanlılarca kabul edildi; Kazan'dan Moskova'ya gelen bir elçi heyeti ile Moskova hükümeti arasında yapılan bir anlaşma sonunda, Şah-Ali, Şubat 1519 tarihinde, Moskova'da Kazan hanı ilân edildi; Nisanda Kazan'a gelerek, rus elçisinin huzurunda tahta çıkış merasimi yapıldı. Moskova yardımı ile üç defa Kazan tahtına çıkarılan Şah-Ali'nin saltanatı bu suretle başlamış oldu. Han ancak 13 yaşında olduğundan, devlet idaresi filen rus

elçisi Karpov'un elinde idi; Kazan şehrinde asayiş muhafaza bahanesiyle bir miktar rus askeri de şehre konmuştu. Bu durum karşısında Sidi Oğlan'ın başında bulunduğu "millî" hareket tekrar kuvvetlendi. Kazan'dan Bahçesaray'a gizlice bir elçi heyeti gönderilmiş, Kırım ile bir ittifak akdedilmiş ve Sahibgerey, han olarak Kazan'a davet edilmişti. 300 kadar Kırımlı asker ile Sahibgerey'in 1521 yılı ilk baharında âni olarak Kazan'a gelmesi üzerine Şah-Ali tahtını bırakıp Rusya'ya kaçtı. Rus taraftarları, Kasımlı tüccarlar ve Kazan'daki Ruslar yağma ve bir çoğu katledildiler. Sahibgerey de Kazan ahalisi tarafından alkışlanarak tahta geçirildi.

Sahibgerey'in Kazan'daki hâkimiyeti (1521-1524), Hanlığının en parlak yıllarından birini teşkil etmektedir. Kırım ile ittifak Rusların nüfuz ve tahakkümünü kırmakla kalmadı, 1521 yazın Kazan'da ve Kırım kuvvetleri müştereken harekete geçerek Moskova üzerine yürüdüler. Knez Vasili III. "eskidenberi olduğu gibi" Kırım hanına vergi ödemeyi kabul etti. Kazanlılar da seferden çok ganimet ve rus esiri alıp götürmek suretiyle tatmin edildiler. Kazan yurdunda rus nüfuzunu tamamiyle kırmak niyetiyle, Kazan'da bulunan rus tüccarlarını koğdular; buna karşılık Vasili III. rus tüccarlarının Kazan panayırına iştiraklerini menetti.

Kazan-Kırım işbirliğinin devamı müddetince Kazan'ın rus baskısından kurtulacağı anlaşılmıştı. Fakat, Hanlığın talihsizliğine karşı, rus düşmanı Mehmedgerey Han, Ejderhan üzerine yaptığı bir sefer esnasında öldürülmüş ve Kırım tahtına geçen Saadetgerey ile Sahibgerey arasında işbirliği temin edilememişti. Sahibgerey Han nedense Kazan'da fazla kalmak istememiş, Kırım yolu ile İstanbul'a gitmişti. Kazan'dan hareketinden önce, han olarak yerine Kırım'dan, henüz 13 yaşındaki Şafagerey'i nasbetmişti. Kazan tahtında çok genç bir hanın bulunmasından, Ruslar hemen istifadeye kalkıştılar ve sefer açarak Kazan'a kadar geldiler; mamafih hiç bir başarı elde edemiyerek geri döndüler. İkinci rus hücumu 1530 da yapıldı; bu defa Kazan'a Nogaylar'dan ve Ejderhan'dan yardım gelmişti; bundan ötürü Ruslar tekrar muvaffakiyetsizliğe uğradılar; hattâ çok miktarda rus ateşli silâhları, arkebüs tüfenkleri, Kazanlıların eline geçti. Safagerey Han, bu suretle, Moskova'ya karşı Hanlığı muvaffakiyetle koruyabilmişti; dolayısıyla kendisinin Kazan yurdunda itibarının arttığı muhakkaktır; fakat devlet işlerinde nüfuzun gittikçe Kırımlıların eline geçmesi keyfiyeti, yerli ahali arasında "yabancı"ların tahakkümüne karşı bir cereyan başlanmasına yol açtı. Bu hareketin başında İbrahim Hanın kızı Gevher-Şad'ın bulunması, Kazan Hanlığında sırasına göre kadınların da siyasete karıştıklarını gösteren bir misal teşkil etmektedir. Safagerey Han, muhalefeti şiddetli tedbirlere başvurmak suretiyle kırmak istediye de, muvaffak olamadı ve bir komplo neticesinde tahtından indirildi. Bu defa devlet idaresi fiilen, Gevher-Şad'ın eline geçti. Yeni bir hanın nasbi lâzımgeldiğinden Moskova knezine müracaatta bulunuldu. Knez Vasili, tekrar Şah-Ali'yi nasbetmek arzusunda idi; fakat Kazanlılar onu istemediklerinden, Şah-Ali'nin biraderi Can-Ali'nin namzedliği üzerinde anlaşma yapıldı.

1531-1533 yıllarında Kazan tahtını işgal eden Can-Ali, henüz 15 yaşında iken tahta çıkmış ve aldığı terbiyenin tesiriyle tamamiyle Moskova'nın arzusuna göre hareket etmekte idi; Can Ali Han, evleneceği zaman bile Moskova knezinin muvafakatini aldı ve Nogay mirzası Yusuf'un kızı Süyüm-Bike ile evlendi. 1533te Vasili III. ölünce Moskova hükümetinde zâfesi belirmişti; bundan "millî"parti taraftarları cesaret olarak yeniden kuvvet buldular; Gevher-Şad partisi dahi Ruslara karşı tavrını değiştirdi. Can-Ali Han Kazan'da o kadar nefret uyandırmış olmalıdır ki, halk kitlesi galeyana gelerek, 25 Eylül 1533 tarihinde kendisini öldürdüler. Kazan tahtına yeniden Safagerey Han çıkarıldı. Hükümetin değişmesi hemen tesirini gösterdi ve Ruslara karşı sefer açıldı. Diğer yandan, vaktiyle olduğu gibi bu defa da Kırımlıların nüfuzu artması üzerine, yeniden muhalefet gurubu teşekkül etti ve Moskova ile gizlice münasebet tesis edildi. Mamafih bu hareket yatıştırıldı ve Safagerey Han 1546 yılına kadar tahtta kalabildi. O sene Kazan'daki Kırımlılara karşı bir ayaklanma neticesinde, Safagerey Han tahtından indirildi ve Nogay Mirzası Yusuf'un yanına iltica etti. Kazan tahtına da, Moskova'nın tasvibi ile yeniden Şah-Ali geçirildi. Moskova'nın sadık uşağı olan Şah-Ali'nin idaresi bu defa da memnuniyetsizlik uyandırdı; ancak bir ay tahtta kaldıktan sonra, Kazan şehri, Nogaylı askerlerle gelen. Safagerey'e teslim olunca, Şah-Ali tekrar Rusya'ya kaçtı, Safagerey de üçüncü defa olmak üzere tahta çıktı (Temmuz 1546).

Safagerey yeniden hâkimiyeti ele alınca, Kazan'da şiddete başvurdu; büyük beylerden bir çoğu idam edildiler; bunun üzerine 76 bey Kazan'dan kaçarak Rusya'ya iltica ettiler;bu şiddet siyaseti neticesinde Moskova ile anlaşmak isteyenler partisi imha edilmiş ve "millî parti" de idareyi sağlamca eline almış ve Kazan'da iç istikrar yerleşmiş gibiydi; fakat Safagerey Han'ın bir talihsizlik eseri olarak ancak 42 yaşında iken, 1546 yılının Martında, âni ölümü bu istikrara son verdi ve Hanlığın, süratle sukuta doğru gitmesine yol açtı. Safagerey, Can-Ali'den dul kalan Süyüm-Bike ile evlenmişti; ilk karısından büyük yaşta oğulları Kırım'da bulunuyorlardı. Sahibgerey Han'ın nedense bunlardan birinin Kazan'a han olarak gitmesini arzu etmemesi üzerine, Kazanlılar, Safagerey'in Süyüm-Bike'den olan, henüz üç yaşındaki oğlu Ütemişgerey'i tahta çıkarmak mecburiyetinde kaldılar. Süyüm-Bike oğluna niyabet edecek ve Kırımli Koçak Oğlan da, devlet işlerine bakacaktı. Türk millî geleneklerine bağlılığı ve ötedenberi Moskova düşmanlığı ile temayüz etmiş olan Nogaylı Yusuf Mirza'nın kızı Süyüm-Bike, babasından aldığı terbiye ve ikinci kocası Safagerey Han'ın tesiriyle rus düşmanı olarak tanınmış ve "millî" partinin mümessili sıfatıyla Kazan yurdunda ve Kazan Türkleri tarihinde en çok sevilen ve anılan bir kahraman olarak nâm kazanmıştır.

Moskova Rusyasındaki durumun Kazan Hanlığı üzerine daima tesiri olduğunu bu defa bir daha görmekteyiz. 1547 yılında, henüz 17 yaşında

olan İvan (IV. sonraki adıyla: Korkunç İvan, İvan III. ün torunu) Moskova büyük knezlerinden ilki olarak "Çar" lâkabını almış ve saltanata başlamıştı. Mitropolit Makari gibi, çok mutaassıb ve bilgili bir papasın telkinleri, Peresvetov adlı birinin, Çara fuhat yapması yolundaki tesirleri sâikiyle, İvan IV. "cennet misillü bir yer olan" Kazan Hanlığını zabta karar vermişti. Çar, kendisini İvan III. ün hakiki halefi biliyor ve dedesinin çizdiği yoldan yürümeğe azmetmiş bulunuyordu. Kazanlılar 1549 da, Ütemişgery'in han seçildiğini İvan'a bildirince, Çar, Moskova hükümetinin muvafakati olmadan Kazan tahtına getirilen Ütemiş'i tanımadığını beyan etti. Moskova hükümdarının bu sözleri Rusların Kazan'a karşı pek yakında harekete geçeceklerini gösteriyordu; nitekim 1550 de bir rus ordusu, Şah-Ali ve Ejderhan hanzadelerinden Yedigâr (sonraki Kazan hanı) ile birlikte Kazan üzerine yürüdü; Ruslar Kazan'ı kuşattılsa da, alamadılar ve çekilip gitmek zorunda kaldılar.

Çar İvan IV., Kazan'ı alabilmek için, Hanlığa yakın bir sahada bir dayanak noktası yapılması gerektiği kanaatine varınca, Züye nehrinin İdil'e döküldüğü yerde (Kazan'dan 60 klm. yukarıda) Sviyajsk (Züye) adıyla bir kale yapılmasını emretti. 1551 ilk baharında inşasına başlanılan bu kale kısa bir zamanda bitirildi. Bunun üzerine, "dağlık" tarafındaki Çuvaş ve Çirmişler, Moskova Çarının tabiiyeti altına girmeğe başladılar; Züye kalesi yapılmakta iken, Kazan Hanlığı sahasından geçen İdil ve Kama nehirlerinin geçitleri rus kıt'aları tarafından tutuldu ve Kazan şehri her taraftan abluka altına alındı. Ablukanın tesiriyle Kazan'da her türlü ekonomik faaliyet durdu, şehirde heyecan başgösterdi; rus taraftarları yeniden harekete geçtiler ve Kazan'da "Kırım tahakkümü" kalkarsa, rus Çarı ile anlaşmak ve iyi geçinmek mümkün olacağı ümidine kapılanlar çoğaldı. Hal böyle iken, Koçak Oğlan ve yanındaki Kırımlı askerler, Kazan'dan kaçtılar; fakat nehir geçitlerinde Ruslar tarafından yakalandılar ve Moskova'ya götürülerek idam edildiler.

Koçak Oğlanın gitmesi üzerine Kazan'da hemen yeni bir gurup teşekkül etti; Huday-Kul oğlan ile Nur-Ali Şirin bey başa geçerek, Moskoflarla müzakerelerde bulunmak üzere Seyyid Kul-Şerif mollayı Züye'ye gönderdiler. Çarın isteği üzerine Şah-Ali tekrar Kazan'a han olarak gidecek, fakat ancak İdil'in sol yani "ova" tarafı Kazanlılara tâbi olacak, "dağlık" tarafı yani Hanlık arazisinin yarısı ise Moskova'ya ilhak edilecekti. Züye'de Ruslarla Kazan murahhasları arasında yapılan müzakerelerde, Moskova hükümetinin talebi kat'i olduğundan, Kazanlılar için yapılacak bir şey kalmamıştı. Çarın başka bir talebi ile de: "millî parti" nin başmüessili sayılan Süyüm-Bike ve oğlu Ütemişgery Han, Ruslara teslim edileceklerdi. Çarın bu isteği de kabul ve 11 Ağustos (1551) günü Süyüm-Bike ve oğlu Ruslara teslim edildiler. Bu vak'a, Kazan Hanlığı tarihinin en hazin günlerinden birini teşkil etmektedir. Yine Rusların istekleri üzerine, Kazan ahalisi mü-

messilleri, yani "Kurultay", "dağlık" tarafın Moskova'ya terkedilmesi keyfiyetini tasdik edecek ve aynı zamanda Hanlıkta bulunan bütün rus esirlerinin salıverilmesi hakkında bir karar alacaktı. Uzun münakaşalardan sonra Rusların her iki talebi de kabul edildi. 16 Ağustos(1551) tarihinde Şah-Ali, rus askerleri ve rus elçisinin refakatinde Kazan'a girerek, üçüncü defa olmak üzere, tahta çıktı; ertesi günü rus esirlerinin serbest bırakılmasına başlandı. Şah-Ali'nin idaresinde, eskiden olduğu gibi, rus nüfuzu yeniden Kazan ilinde hâkim oldu, "dağlık" tarafı, Moskova Çarının elinde bırakıldı. Kazanlılar "dağlık" tarafından hiç olmazsa "yasak" toplamak hakkını elde etmek maksadiyle Çar'a bir elçi heyeti gönderdiler; bunlara verilen cevap "Kazanlılara "dağlık" sahasından tek bir metelik dahi verilemeyeceği" merkezinde idi.

Rusların baskısı, "dağlık" sahasının elden gitmesi, Şah-Ali'nin tamamiyle Rusların keyfine göre hareketi, Kazan'da muhalefet partisinin yeniden canlanmasına yol açtı. Sibir beyi Bibars Rast bu hareketi idare ediyordu. Şah-Ali Han bundan haber alınca, rus elçisi Paletski'nin teşvikiyle, Kazan büyüklerinin ileri gelenlerinden yetmiş kişiyi han sarayına ziyafete davetle, hepsini hâinane bir tarzda boğazlattı; fakat durumun bundan sonra da sükûnet bulmadığı anlaşılıyor. Moskova hükümeti bu vaziyet karşısında Kazan Hanlığını tamamiyle ilga ve Kazan şehrine bir rus umumi valisi göndermekle meselenin kökünden halledileceğine hükmetmiş ve derhal harekete geçmişti. Bunun icabı olarak Şah-Ali'nin tahtından vazgeçmesi emredildi. Kazan'a gönderilen rus elçisi Adaşev, Kazan'da alınacak tedbirlere nezaret edecekti. Şah-Ali Moskova'dan aldığı emir üzerine tahttan feragat etti. Kazan'a, Çar tarafından umumi vali olarak Mikulinski adında bir rus büyüğü tayin edildi; Kazan ahalişi Çar İvan IV. e biat edecekti. Ruslar yanında Züye'de bulunan Kazanlı büyüklerden bir kaç kişi 7 Mart günü Kazan'a gelerek, ahaliyi Çar'a biat ettirdiler. Rus valisi, 9 Mart günü Kazan'ı teslim almak üzere, şehir surlarının dibine kadar gelmiş bulunuyordu. Kazan Hanlığının sulh yolu ile Rusya'ya katılması işi birkaç saatlik zaman meselesi gibi idi. Fakat hiç beklenilmeyen bir hâdise, Moskova hükümetinin bu yoldaki plânını alt üst etti ve Hanlığın hayatının bir müddet daha uzatılmasına imkân verdi.

Kazan'a tayin edilen rus valisi, şehrin iskelesi olan Bişbaltaya gelerek, Kazan'a girmek için hazırlıklarını bitirmek üzere iken, Ruslarla işbirliği yapmış olan ve vali ile birlikte gelen Kazan büyüklerinden İslâm Bey, Kebek Bey ve Alike (Elkey?) Narık mirza, şehre giderek halkı hazırlamak ve sükûneti muhafaza etmek bahanesiyle validen izin aldılar. Bu üç zat Kazan'a girince, "Rusların şehirde katliâm yapacakları" şayiasını yaydılar ve halkı, şehri müdafaaya davet ettiler. Bunun üzerine şehirde heyecan başgösterdi; halk galeyana geldi ve herkes silâha sarıldı. Bir müddettenberi Rusların müfrit taraftan olan Çapkun Otuç Bey de, şehre gelerek müdafilere katıldı. Mikulinski şehre yaklaşınca kale kapılarını kapalı buldu; Kazanlıların kendilerini

müdafaya azmettikleri meydana çıkınca, rus valisi Züye kalesine dönüp gitmek zorunda kaldı. Moskova hükümeti Hanlığın ancak silâh kuvveti ile zabtedebileceğini açık olarak anlamış bulunuyordu.

Kazan büyükleri ve ahalisini son dakikada böyle bir karar almağa teşvik eden sebepler sarîh olarak bilinmemekle beraber, Rusların şehre girince katliâm yapacakları şayiası esas âmîli teşkil etmiş olmalıdır. Hanlığın elden gitmesi endişesi de mühim bir sebep teşkil etmiş ve son dakikada olsa dahi, şimdiye kadar birbirlerini imha ile meşgul olan Kazan büyüklerinde Hanlığın istiklâlini muhafaza kaygısı birdenbire canlanmışa benziyor. Rusların daha önce birkaç defa Kazan'ı kuşatmalarına rağmen, alamayışları, bu defa da şehri kurtarmak ümidini uyandırmış olmalıdır. Kazan'da han bulunmadığından, hemen yeni bir hanın seçilmesi gerekiyordu. İdareyi ele alan Çapkun Otuç Oğlan ve diğer büyükler, Nogaylardan yardım alabilmek ümidiyle, o sıralarda Yusuf Mirza yanında bulunan Ejderhan sülâlesinden Yedigâr Muhammed'i Kazan'a davet ettiler. Yedigâr da birkaç yüz Nogayı askerle Kazan'a gelerek tahta çıktı. Seyyid Kul-Şerif mol-la, Çapkun Otuç, Alike(Elkey?) Narık, Noğay beyi Zeniyet? (Ziyet?), Sibir beyi Kebek, ve beylerden Derviş, bu sıralarda Kazan'da en nüfuzlu kimse-lerdi. Kazan'da vukubulan değişikliğin tesiriyle, "dağlık" tarafındaki gayri-müslim ahali, yani Çuvaşlar ve Çirmişler kitle halinde Ruslara karşı ayaklandılar; ancak Züye kalesi ve çevresi Moskova'nın idaresinde kaldı. Nogaylardan, ve galiba Kırım'dan da yardım beklenmekte idi; hakikaten 3000 kadar Nogaylı asker Kazan'a geldi; fakat diğer Hanlıklardan yardım alınamadı.

Kazanlıların kendilerini müdafaya karar vermeleri Moskova'da malûm olunca, Çar Kazan'a karşı büyük bir sefer açılmasını emretti. Züye kalesine topların ve mühimmatın gönderilmesine başlandı. Moskova'nın bu sıralarda dışardan, ancak Kırım'dan hücumu uğraması beklenebilirdi; tehlikeli düşman sayılan Lehistan-Litvanya ile o sıralarda anlaşmağa varılmış, Livonya-Alman şövalyelerinin de yakında Ruslara karşı harekete geçmelerine ihtimal verilmemekte idi. Kırım tarafından gelmesi beklenen hücumu karşılamak üzere, bir miktar rus kuvveti, Moskova'nın cenubundaki Kolomna'ya sevk edilmişti.

Hakikaten Kırım hanı Devletgery, yaz ortalarında, Rusya'ya bir akın tertip etti; Kırımlı kuvvetler, 300 kadar yeniçeri ve birkaç topla, Tula şehrine hücum teşebbüsünde bulundularsa da, şehri alamadılar ve çekilip gittiler; Kırımlıların ikinci bir kolu, hanın çekilişinden habersiz olarak ilerlemekte iken, Rusların hücumuna uğrayarak mağlûb edildiler; çok miktarda ganimet ve o meyanda birkaç top Rusların eline geçti. Gayet fena tertibedilen bu Kırım akını, bu suretle, Kazan'a gitmek üzere hazırlanan Çarı, seferden alıkoymak şöyle dursun, rus ordusunun kuvvei mânevîyesinin büsbütün yükselmesine sebep oldu.

Rus ordusu 5 Ağustos (1552), Kazan Hanlığı hududu olan Sura

nehrini geçerek,hiç bir mukavemet görmeden doğuya doğru ilerlemeğe başladı. 13 Ağustosta bütün rus kuvvetleri Züye kalesinde toplanmış bulunuyorlardı. Şah-Ali Han da burada idi; o, akrabası olan, Yadigâr Muhammed Han'a, teslim olması ve boş yere mukavemet etmemesi yollu bir mektup göndermiş; fakat Kazan'dan gayet sert bir cevap almıştı. Bunun üzerine rus ordusu Züye'den hareketle, 20 Ağustos (1552) günü Kazan yakınına vardılar. Birkaç gün sonra şehrin muhasarasına başlandı.

Rus ordusu 150 bin kişi olup, ayrıca çok miktarda Şah-Ali Hanın Kasımlı Tatarları davardı. 150 top ve ateşli silâhla mücehhez olan rus ordusu, Kazanlılara nisbetle her bakımdan üstün idi. Kazan'ı da müdafaa eden kuvvetlerin 30 bin yerli, 3 bin Nogaylı askerden ibaret olup, bir miktar top ve ateşli silâhları vardı. Ayrıca Kazan'ın dışında, Rusları arkadan vurmaya 15 bin kadar kuvvet bulunduğunu da öğreniyoruz; bunlar, Yapança bey, Şunak mirza ve Arça beyi Eyyüb'ün kumandasında idiler.

23 Ağustosta Kazan şehri artık her taraftan kuşatılmıştı. Kazan'dan kaçıp rus ordugâhına gelen hain Kamay Mirza, şehrin müdafaa tertibatı hakkında birçok malûmat vermekle, Kazanlıları çok müşkül bir duruma düşürdü. Yapança beyin kuvvetleri Rusları boyuna hırpaladığından ilk hafta muhasaradan fazla bir netice alınamadı. Ruslar *büyük kuvvetlerle Yapanca beyin kıtalarına karşı harekete geçerek, 1 Eylül günü bunları imha ettiler; Arça şehrine kadar yapılan bir rus askerî hareketi neticesinde, Kazan Hanlığının en zengin kısmı yağma ve tahrib edilmiş oldu. Kazanlıların yer altından yaptıkları su yolu Ruslar tarafından lâğımlanarak havaya uçuruldu. Lâğım işlerini Butler adındaki bir ingiliz idare ediyordu. 30 Eylül günü Kazan surlarının bir kısmı havaya uçurulunca, rus askerleri şehre hücum teşebbüsünde bulundularsa da, geri atıldılar. Fakat 2 Ekim günü sabah erkenden, barutla dolu otuz adet fiçiya ateş verilince, surların bir kısmı yıkıldı, delikler açıldı ve Ruslar kitle halinde şehre saldırdılar. Kazan müdafileri şiddetle karşı koydularsa da, çokluk karşısında takatları kalmayıp, iç şehre çekildiler; sokaklarda müthiş bir boğazlaşma başladı. Kul-Şerif camii yanında, Başta Kul-Şerif molla ve etrafında toplanan Kazan ruhânileri, hafızlar, danışmendler- hepsi de elde kılıçla Rusların üzerine saldırdılar ve hepsi de dövüşe dövüşe şehid oldular. Yadigâr hanın, yanındaki birkaç kişi ile Ruslara teslim olmasından sonra da Kazan müdafileri mücadeleye devamla -tek bir kişi kalıncaya kadar çarpıştılar; nihayet Ruslar her tarafı işgal ile Kazan'ı ele geçirdiler.' Şehrin içinde, müthiş bir katliâm başladı; erkeklerden kimse bırakılmadı, kadınlar ve çocuklar öldürüldü; nasılsa kurtulanlar esir edildiler. Kazan'ın bütün serveti yağma edildi, camiler, mecitler, evler yakıldı, yıkıldı. Kazan'ın maddî ve manevî eserinden hiç bir şey bırakılmadı. 1437 de Uluğ-Muhammed Han tarafından kurulan Hanlık, 115 yıl sonra, bu suretle, Moskova Çarı İvan IV. eliyle sona erdirildi. Kazan şehrinin müdafası münasebetiyle Kazan Türklerinin gösterdikleri kahramanlık Türk tarihinin en şanlı sahifelerinden birini teşkil etmektedir; diğer yandan Ruslar tarkından Kazanda işlenen

cinayetler, Moskofların eline geçen yerlerde Türklere karşı yapılan arkası kesilmeyen takibat ve zulmün tipik misallerinden biri mahiyetindedir.

Kazan'ın muhasarası ve zabtının rus askerî tarihi bakımından ehemmiyeti, Rusların ilk defa olarak büyük bir müstahkem mevki ele geçirmelerinde idi; şimdiye kadar Ruslar herhangi bir kale zaptetmiş değillerdi. Kazan'ın zabtı Rusların kale muharebelerinde bir başlangıç teşkil etti.

Kazan şehrinin sukutu ile Kazan ilinde Ruslara karşı mücadele sona ermiş değildi; Kazan Türkleri, Çirmişler ve Çuvaşlar birkaç yıl daha Moskof müstevlilerine karşı durmak istediler. Yer yer ayaklanmalar oldu, hattâ bazı müstahkem mevki inşâ edilerek, Ruslara karşı teşkilâtlı mukavemet yapıldı. Zeyn-Seyyid, Sarı-Batır, Mamış-Birdi ve Ahmed-Batır gibi önderler bu ayaklanmaların kahramanları sıfatıyla şöhret kazandılar. Mamış-Birdi, Kazan şehrinde 45 klm. kadar yukarıda, İdil boyunda inşâ ettirdiği "Çalım" kalesinde dört yıl kadar dayanabildi. Süyüm-Bike'nin biraderi Ali Ekrem'i han olarak getirdi ve Kazan Hanlığını canlandırmak teşebbüsünde bulundu. Fakat, 1556 da Çalım kalesinin sukûtu, Ali Ekrem hanın öldürülmesi, Mamış-Birdi'nin de ihanetle Rusların eline düşürülmesi ve idamı üzerine, Ruslara karşı mukavemet tavsadı ise de, 1560 a kadar mücadele devam etti. 1552-1556 yıllarında Kazan ile Kama arasında bilhassa "kara halk" tarafından yapılan ayaklanmalar Ruslar tarafından sonsuz bir şiddetle bastırıldı. Bu münasebetle Kazan Türklerinden henüz sağ kalan beyler, mirzalar, yüksek ruhanilerden 1500 kişi imha edildi; halk bu suretle önderlerinden mahrum kaldı. 1556 da nihayet Ruslar vaziyete tamamiyle hâkim oldular ve sabık Kazan Hanlığı ülkesinde, kendi menfaatlerine uygun bir nizam kurdular. Bu nizam sadece Moskova Rusyasının, rus halkının faydasına hizmet etmeğe matuftu. Yüz yıllardanberi Orta İdil sahasında hâkim bir unsur olarak yaşayan, bağımsız bir devlet sahibi olan Kazan Türkleri için 1552 yılı 2 Ekim'den itibaren mahkûmiyet devri başlamış oldu.

Kazan Hanlığı, tıpkı eski Bulgar devleti gibi, muhtelif din ve ırktan birçok kavmin bir arada yaşadığı bir memleket olmakla beraber, siyasî, ekonomik ve kültür hayatında üstün olan unsur Kazan Türkleri idi. İdil-Kama Bulgarlarından bir kısmının bir miktar yerli fin (ve eski Burtas) ve galiba XI. yüzyıldan itibaren geniş ölçüde Kıpçak unsurları ile karışmak suretiyle meydana gelen, Kazan Türkleri, Kazan Hanlığı devrinde Kazan, Aşit, Meşe ırmakları, Nukrat (Vyatka) nehrinin aşağı kısmı, Şuşma, Zey, Çirmişen ve İk nehirleri ile, İdil'in sağ (dağlık) tarafında, Züye nehri boyunca toplu bir halde yaşıyorlardı. Kendilerini "Bulgarlı" veya "Kazardı", galiba daha ziyade "müslüman" diye tesmiye eden bura ahalisine Moğol istilâsı ve Altın Ordu hâkimiyeti neticesinde bilhassa Ruslar ve umumiyetle yabancılar tarafından verilen "Tatar" adının Kazan (Orta İdil) Türklerince benimsenmiş olduğu belli değildir. Ak İdil sahasındaki Başkırtların da Kazan Hanlığına tâbi oldukları anlaşılıyor.

Fin kavimlerinden en kalabalık zümreyi Çirmişler teşkil ediyordu; bunlar Volga'nın sol kolu olan Vetluga ile Kama'nın kolu olan Nukrat (Vyatka) nehirleri arasında ve bir kısmı da, galiba Hanlığın "dağlık" sahasında yaşıyordu. Yine bir fin kavmi olan Arlar (Arça şehri bunlara izafeten bu adı almıştır) "Kazan Artı"ndan Kama'ya kadar uzanan bölgede oturuyorlardı. İdil'in sağ (dağlık) tarafında ise, Züye mansabı mıntikasında çok miktarda yine bir türk kavmi olan Çuvaşlar, ve Züye ile Sura nehirlerinin baş kısımlarında Mokşı (Erze ve Mordva)lar vardı. Çirmişler ve Arların nisbeten ibtidaî bir kültür seviyesinde oldukları, başlıca meşguliyetlerinin avcılık, arıcılık teşkil ettiği, Çuvaş ve Mokşıların da kültür bakımından bunlardan yüksek oldukları, arıcılık yaptıkları biliniyor. Bu kavimlerden bilhassa Çirmişler çok cesur ve gayet usta okçu idiler.

Kendi beylerinin idaresinde "patriarkal" nizam ve "şamanizm" inançları dairesinde yaşayan gayri-müslim bu kavimler, Kazan Hanlığında geniş bir serbestiye sahiptiler; bunların Hanlığa tabiiyetleri, *in natura* olmak üzere muayyen miktarda "yasak" (vergi) ödemekten ibaretti. Çirmiş, Ar ve Çuvaşların örfü âdet ve dillerinde geniş ölçüde Kazan Türklerinin tesiri görülüyor; bunlardan bir çoğunun islâmiyeti kabul ile "Türkleştikleri" keyfiyeti müslüman Kazan köylerinden bazılarının çirmişçe ve çuvaşça tesmiye edilmesiyle de sabittir. Kazan Hanlığının devamı müddetince gayri-müslim kavimlerin Hanlık idaresine karşı ayaklanmadıkları, Kazanlıların baş düşmanı Moskova Rusyasına karşı şiddetle mücadele etmeleri gibi haller, Kazan Hanlığında hâkim ve çoğunluk teşkil eden Kazan Türkleriyle "azınlık"lar arasında tam bir anlaşma hüküm sürdüğünü gösterir.

Kazan Türklerinin büyük çoğunluğu köylerde yaşamakta ve' esas meşgalelerini ziraat teşkil etmekte idi. Orta İdil boyunca yerleşen türk kavimlerinin, ta Bulgarlardan itibaren ekin ettikleri ve ziraat kültürünü geliştirdikleri, arkeolojik araştırmalar münasebetiyle bol miktarda meydana çıkarılan ziraat aletleriyle sabittir. Kazan Hanlığı devrinde toprağın büyük çiftlikler halinde işletildiği, han ailesinin, beyler, mirza, oğlanlar ve ruhanî reislerin elinde çok miktarda arazi bulunduğu biliniyor; köylülerin de kendi toprakları olduğu anlaşılmalıdır.

Kazan ili türk-islâm ahalişi çiftçi bir kavim olmakla beraber, etnik bünyelerinde çok miktarda Kıpçak unsurların karışmış olması dolayısıyla, gelenek, örf-ü âdet, gıda ve giyimlerinde göçebelikle ilgili elemanların bulunduğu muhakkaktır; aynı zamanda yerli fin tesirlerinin de mevcudiyetini kabul etmeliyiz; bunun içindir ki Kazan Türkleri bazı bakımdan diğer türk kavimlerinden farklıdır. Kazan Hanlığı devrinde, Kazan Türklerinin, yalnız o sahadaki fin kavimlerinden değil, umumiyetle "bütün diğer Tatarlar"dan (yani etraftaki türk menşeli kavimlerden) daha medenî oldukları biliniyor; islâmiyetin ve şehir hayatının erkenden inkişaf etmesinin bura ahalişinin yaşayış tarzı ve kültürüne büyük tesiri olduğunu kabul etmeliyiz.

Orta İdil boyundaki ormanlarda arıcılık bilhassa inkişaf etmiş, gıda ve ticaret maddesi olarak bal (ve balmumu) mühim bir yer tutmuştur. İdil, Kama ve Nukrat (Vyatka) ve diğer nehirlerde çok miktarda balık bulunduğundan, balıkçılık bir meslek olarak gelişmiş ve tuzlu balık ihracat maddeleri arasında başta gelmişti. Sansar, samur, tilki, kunduz, su samuru ve sincap gibi hayvanların çokça bulunduğu ormanlık sahada ve nehir boylarında yaşayan Çirmiş, Ar ve Çuvaşların başlıca meşgalelerini avcılık teşkil etmekte idi; bu kavimlerden "yasak"(vergi) bilhassa kürk ve baldan ibaret olmak üzere *in natura* alındığından, Hanlık hazinesinde çok miktarda kürk ve bal birikmekte idi; yerli tüccarların da köy köy dolaşarak kürk ve bal topladıklarına göre, Kazan panayırında Kazan tüccarları tarafından satışı çıkarılan maddeler arasında bu maddelerin birinci yeri tuttuğu biliniyor;bundan ötürüdür ki, vaktiyle eski Bulgarlar gibi, Kazanlılarda kürk ticareti ile nâm kazanmışlardı. Kazan ilinde "dericiliğin"de çok inkişaf etmesi, bir taraftan avcılık, diğer yandan iri baş ehli hayvan yetiştirmenin tabii bir neticesi olsa gerektir.

Kazan şehri, büyük bir ticaret merkezi haline gelmesini, İdil nehri boyunda kurulmasına medyundur; istilâlar ve iç harpler yüzünden birer harabe haline gelen Bulgar ve Saray şehirleri, emniyetsizlik tesiriyle eski mevkilerini kaybedince, Kazan Hanlığının tesisi üzerine emniyet ve asayişe kavuşan Orta İdil sahasının başşehri, Kazan, bu defa doğudan, cenuptan ve batıdan gelen tüccarların buluşma yeri oldu. Kazan'da, yerli ahalden başka, çok miktarda "Tacik" (Türkistanlıların umumî adları), Ermeni, Gürcü, Sibiryalı tüccarlar, ve her zaman binlerce rus tüccarı ve zanaat erbabının kaldığı malûmdur; her yıl 24 Haziran'da aşılayıp birkaç hafta süren "Kazan panayırını" bu devirin milletlerarası ticaretinde yüksek bir mevki işgal etmekte idi. Rusya'dan tuz ve bazı mamul eşya, Batı Avrupa'da imal edilen kumaşlar, Türkistan'dan ve diğer cenub memleketlerinden -altın gümüş işlemeli kumaşlar, pamuklular, ziynet eşyası, bilhassa Kazan yurdunda toplanan kıymetli kürkler, dünyanın her tarafından gelen tüccarlar arasında yapılan alış-verişin başlıca maddelerini teşkil ediyordu. Oldukça inkişaf ettiği bilinen kuyumculukta, Kazanlı ustaların eski Bulgarlar, Altın Ordu (Saray) ve Türkistan sanatkârlarının izini takibettikleri görülüyor. Kazan müzelerinde teşhir edilen eşya bu tip sanat hakkında bir fikir verebilir.

Kazan Hanlığı devrinden kalan her hangi bir binanın mevcut olması ve bu sahada arkeolojik araştırmaların henüz lâyıkıyla yapılmamış olması, bu devir mimarisini öğrenmeğe imkân vermiyor. Ancak "köy mimarisi" ve köylerin şekli hakkında bazı mütalâalarda bulunmak mümkün görülüyor; Kazan ilinin türk-islâm köyleri, mescit ve evlerinin, bugünkü hâli ile, bir dereceye kadar Kazan Hanlığı devri inşaatını andırdığını kabul etmeliyiz. Kazan şehrinde beş büyük cami in bulunduğu, bunlardan birinin hattâ sekiz minareli olduğu, hanın ve bazı büyüklerin "sarayları" olduğu kaynaklarca tesbit edilmiştir. Kazan devrinden kalan yegâne yadi-

gâr olan "Süyüm-Bike minaresi" veya "Han mescidi" nin ise, ancak aşağı kısımlarının hanlık zamanına ait olduğu sanılıyor. Cami ve diğer taş binaların her halde Kasım Hanlığı devrinde Kasım şehrinde bina edilen yapılara benzedikleri kabul edilmelidir. Kazan şehrinin iç taksimatı ve yapılış tarzına gelince, bu hususta Türkistan şehirlerinin örnek tutulmuş olduğu mümkündür.

Kazan Hanlığı bir islâm memleketi olmakla beraber, coğrafi durumu bakımından, büyük müslüman kültür merkezlerinden uzaktı; İslâmiyetin İdil boyunda x. yüzyıldanberi yayılmış olmasına rağmen, gerek Bulgar Hanlığı ve gerek Altın Ordu devrinde, islâmî kültürün fazla inkişafına müsait zemin mevcut değildi. Ötedenberi köylerde devam ettirilen mektep ve medrese faaliyetinin ancak halkın dinî ihtiyaçlarını karşılayacak bir seviyede bulunduğu anlaşılıyor. Orta İdil boyunda, eski Bulgar ve Altın Ordu devrinde Türkistan'la yakın münasebetin tesiri üzerine yayılan ve kökleşen tasavvuf hareketi, Kazan Hanlığı zamanında da devam ettirilmişti; bilhassa Nakşibendi tarikatının rağbet kazandığı biliniyor; yakın bir zamana kadar ziyaretgâh olan "evliya" mezarlarından bazılarının Kazan Hanlığı devrine ait olması mümkündür; yazılı eserlere dahi giren "şeyh" (*işan*) adlarının çokluğu Kazan ilindeki tasavvuf hareketinin derecesini göstermeğe kâfidir. Kazan Hanlığında yüksek rütbeli din adamlarının, seyyidlerin, molla, hafız ve danişmendlerin bulunduğu ve ruhanîlerin halk üzerinde büyük otoriteleri, seyyidlerin devlet işlerinde yüksek nüfuzları olduğu malûmdur; mamafih Kazan "ulema" sınıfının ilmî seviyelerinin pek te yüksek olmadığı anlaşılıyor. Ahalisinin çoğunluğunu köylü halkı teşkil ediyor ve ancak küçük bir zümre, bilhassa tüccar ve sanat erbabı, Kazan şehrinde yaşıyordu. Bu şartlar içinde, Kazan şehri ve Kazan ilinde geniş ölçüde bir ilim ve yüksek bir medeniyet hareketinin (meselâ Semerkand, Buhara veya İstanbul gibi) inkişafına zemin ve zaman müsaid değildi. Kazan Hanlığı, İslâm dünyasının artık inhitat etmek üzere olduğu bir devrine rastlamış olduğundan, islâm memleketlerinden gelen tesirlerin, zaten yeni inkişaf-lara yol açması beklenemezdi.

Bununla beraber Kazan ilinde, bilhassa Kazan şehri ve diğer daha küçük şehirlerde, "aydın" (münevver) bir zümrenin mevcut olduğu, edebiyat ve san'at mensuplarının bulunduğu da muhakkaktır. Muhammed-Emin Han'ın Herat ve Semerkand hükümdarlarıyla san'at ve edebiyat mevzuları üzerindeki münasebeti bu hususta bir misal teşkil edebilir; meşhur bestekâr ve sazanelerden Gulâm Şadî, Şibanî Han tarafından Kazan'a gönderilmişti. Muhammed-Emin Han'ın farişî şiir yazdığı bilindiğine göre Han'ın bir istisna teşkil etmediği, başka şair ve ediblerin de bulunduğu aşikârdır. Kazan ilinde, Hanlık devrindeki yerli edebî eserlerin çok olmadığı kabul edilmekle beraber,

Türkistan tesiriyle bazı edebî eserlerin yazıldığı malûmdur; bunlardan, XVI. yüzyıl Kazan ediblerinden Muhammedyâr Mahmud oğlu tarafından kaleme alınan *Tuhfe-i Merdan* ve *Nur-i Sudur* adlı eserler, Kazan Hanlığı'nda edebî hareketin mevcudiyetini göstermektedir.

Kazan Hanlığı devri "edebî", daha doğrusu "idarî" dil hakkında "Sahibgery Han Yarhğı"ndan bir dereceye kadar fikir edinmek mümkündür; Kazan Hanlığı devrinden kalan yazılı malzemenin çok az olması, bu devir Kazan Türkleri'nin edebî dil, edebî zevk ve san'at zevkleri hakkında bir hükme varmamıza imkân bırakmıyor; ancak mukayese yolu tahminlere yol açıyor.

Batı Avrupa'da ve belki de Osmanlı İmparatorluğunda başlayan yenilik hareketlerinin ancak mahdud sahada, ezcümle ateşli silâhların kullanılmasında, (galiba Ruslar vasıtasıyla), küçük bir tesiri olmuştur; sayıları belki de bir milyonu aşmayan (?) Kazan ili ahalesinin, öteden-beri alışmış oldukları idare tarzı, hayat telâkkileri ve alış-veriş dağdağası içinde, kendi dar muhitleri dairesinde dış alemde olup biten büyük değişiklikler ve beliren tehlikelerden habersiz olarak yaşadıklarına hükmedilebilir.

Eski geleneklere ve mevcut ekonomik ve sosyal şartlara uygun olarak Kazan Hanlığında ahali bir kaç sınıftan teşekkül ediyordu; Çingiz neslinin muhtelif şubelerinden gelen hanlar, Mahmud Han'ın ölümünden sonra (1461), sık sık değiştiğinden, Kazanda han ailesi mensuplarının çoğalmaları mümkün olmamıştı. Buna mukabil yüksek aristokrasi ailelerinin büyük bir kalabalık teşkil ettiği biliniyor; 1546 yılında, bir defa yüksek aileden yetmiş altı kişinin Moskova'ya kaçışları, veya Şah-Ali Han tarafından ziyafete davet edilerek büyüklerden yetmiş kişinin öldürülmesi (1549), bu* hususta bir fikir verebilir. Yüksek tabakadan dört ailenin bilhassa temayüz ettiği malûmdur; bunlar "karaçi" adını taşıyor, ve irsi bir makam olmak üzere hanın en yakın müşavirleri sıfatıyla devlet işlerinde büyük nüfuz sahibi idiler. Karaçilerden Şirin ailesi bilhassa meşhurdu. Emîr'in karşılığı olan "bey" (bek, biy, *rusçası-knez*) ler, bunların küçük oğulları olan "mirza" lar ve askeri rütbelerin başında geldiği anlaşılan "oğlan" lar ve dinî zümre reisi olan "seyyid"ler yüksek sınıfı teşkil ediyorlardı; bunlardan başka, her türlü vergi ve mükellefiyetten muaf olan "tarhan" ların halk arasından çıkması mümkündü. Köylünün, başka bir tâbirle "kara halk"ın hukukî statüsü iyice bilinmemekle beraber, toprak sahibi ve hür olduğu anlaşılıyor; fakat büyük çiftçiliklerde, beylere tâbi "çur" (kul) ların, veya "kişi"lerin mevcudiyeti de tesbit edilmiştir; ırgat olarak, bilhassa rus esirlerinin çahştırıldığı, Kazan Hanlığında daima çok miktarda rus esir ve kölelerinin bulunması ile sabittir.

Kazan Hanlığındaki vergi sistemi ve türlü mükellefiyetler hakkında açık bilgimiz olmamakla beraber, Altın Ordu'daki nizamın tatbik edildi-

diğini gösteren bazı vesikalara malikiz. 1523 yılında verilen Sahibgerey Hanın "Tarhanlık yarlığı,, nda esas vergi olarak "yasak,, gösterilmiş, fakat ondan başka "kalan", "müsamma salığı", "sala harcı", "yer kabalası", "tütün sanı", "süsün ulufe" adıyla vergi ve mükellefiyetler bulunduğu görülüyor; "köprücü", "kiçücü", "tutkavul", "tamgacı" (ve herhalde "tartnakçı,,) tabirleri bulunduğu göre nehir geçitlerinde ve gümrüklerde, hudud muhafaza noktalarında alınan resimlerin Kazan Hanlığında da tatbik edildiğini göstermektedir.

Memur ve idare mensuplarına gelince bu hususta da fazla bir şey binmemekle beraber, Hanlığın kendine has bir "memur teşkilâtı" olduğu anlaşılıyor; bilhassa vergi toplanması defter kayıtlarına göre yapılmış olmalıdır; arazi alım-satımının da senedlerle tesbit edildiği biliniyor; bu cins senedlerde satanın ve alanın adları, arazinin hududları, fiyatı, şahidlere ve yazana verilen ücret kaydedilmekte idi. "Bakşı" (bitikçi) lerin Kazan Hanlığında yüksek mevki işgal ettikleri ve diplomatik hizmetlerde kullanıldıkları da biliniyor. Moskova ile münasebette Kazan diplomasisi epey inkişaf etmiş ve bazı "bakşılar" bu sahada ihtisas edinmişlerdi. Kazan Hanlarının sikke bastırdıkları biliniyor; Uluğ - Muhammed Han tarafından bastırılan sikkelerden bazıları Kazan'da bulunmuştur; bundan başka Kazanda tedavülde olan ve arap harfleriyle darbedilen bazı rus sikkeleri de (meselâ İvan III. ün) meydana çıkarılmıştır.

Askerî teşkilâta gelince, bunun Uluğ-Muhammed Han tarafından, Altın Ordu nizamına göre kurulduğu ve halefleri tarafından da aynı şekilde devam ettirildiği görülüyor; ordunun esas kısmını atlı asker teşkil ediyordu; Kazan Hanlığı Moskova'ya karşı taarruz halinde bulunduğu müddetçe atlı kuvvetlerin bulunmasıyla yetinilmişse de, Rusların hücumu sıklaşınca, Kazan şehrini müdafaada yaya askeri de kullanılmaya başlanmıştır. Yaya askerin bilhassa Çirmişlerden teşkil edildiği anlaşılıyor. Başlıca silâhın ok, kılıç ve mızrak olduğu, fakat Hanlığın sonlarına doğru az miktarda olsa dahi ateşli silâhların da kullanıldığı biliniyor; Kazan kalesinde toplar bulunduğu gibi, galiba arkibüz tüfeği (arquebuse) de vardı; bu çeşit tüfeklerin Ruslardan ganimet olarak alındığını gösteren kayıtlara malikiz; mamafih Kazanlıların ateşli silâh kullanmakta mahir olmadıkları, hele topçuların pek az olduğu biliniyor. Kazan Hanlığında birçok büyük nehir bulunduğundan gemicilik te epey inkişaf etmiş, ve nehir donanması dahi yapılmıştır. Çuvaşların gemicilikte bilhassa usta oldukları ayrıca bilinmektedir.

Kazan şehrinin kendi devrine göre "zabtı güç" bir kale olarak vasıflandırılması, Kazanlıların kale binasındaki maharetlerini gösterdiği gibi, Kazan'ın sükûtundan sonra birkaç yerde müstahkem mevkiiler inşa etmeleri de bunu teyit eder; ancak Kazan şehrinin surları, taş yerine ağaçtan yapılmış, asrın ihtiyaçlarına uymuyordu. Ruslarda süratle tatbik edilen

top ateşine ve lâğımla havaya uçurulmak tehlikesine karşı duracak sağlamlığı haiz değildi.

Kazan Hanlığının coğrafi durumu, tabii servet, topraklarının çok münbit ve ticaret münasebetleri için çok elverişli olmasına mukabil, müdafaası bakımından o derece elverişsiz idi. İdil ve Kama nehirleri kendi başlarına birer tehlike teşkil ediyorlardı. Nijni-Novgorod'dan hareket eden, veya Vyatka-Kama boyunca aşağıya inen rus nehir-donanması, rus nehir korsanları (uşkuynik'lar) Hanlığı her an tehdid edebiliyorlardı. Moskova hükümeti Kazan üzerine yaptığı seferlerde bilhassaVolga(İdil) nehri-rinden faydalanmış, toplar, mühimmat ve erzak hep su yolu ile Kazan'ın yanı başına kadar sevkolunmuştu. Hanlığın yegâne tehlikeli komşusu olan Moskova Rusyası ile Hanlık arasında, bazı nehirler ve ormanlık sahadan başka, müdafaaya elverişli tabii manialar mevcut olmadığından, rus taarruzunu ancak Kazan kalesinin surları arkasından karşılamak imkânı kalmıştı. Kazan Hanlığına devamlı bir surette yardım edecek kuvvetli komşu bir İslâm devleti de mevcut değildi; Altın Ordu "kalıntıları" Hanlıklardan, ara sıra gelen yardım ancak tesadüfi mahiyette olup, geçici ehemmiyeti haizdi. Kazan tahtında hanın değişmesi üzerine, bu Hanlıklar ile münasebetin şekli de değişmekte, bir müddet önce dost olan komşu, az sonra ya kayıtsız veya düşman olarak görünmekte idi. Devrin en muazzam İslâm - türk devleti olan Osmanlı İmparatorluğu, mahiyeti henüz tesbit edilemeyen muhtelif âmillerin tesiriyle, Kazan ülkesi ile ya hiç ilgilene-memiş veya yetersiz bazı teşebbüslerde bulunmakla iktifa etmiş ve Hanlığın Moskoflar tarafından yok edilmesini önlemek yolunda ciddi bir teşebbüste bulunamamıştır. İslâm-türk dünyasının en uzak bir köşesinde nisbeten küçük ve zayıf bir devlet olan Kazan Hanlığı, bu suretle, kuvvetli Moskova Rusyası karşısında, tek başına bırakılmıştır.

* * *

Kazan Hanlığının sükûtu hem Rusya hem de Türk illeri tarihi bakımından âdeta bir dönüm noktası teşkil etmektedir. Kazanın sükûtu, Rusların her şeyden önce İdil (Volga) nehrini ele geçirmelerine imkân verdiği gibi, Rusya ile Osmanlı İmparatorluğu arasında ilk temaslara ve az sonra gerginliğe yol açtı. Kazan düşmeden önce, Moskova Rusyasının İdil üzerindeki en ileri karakolu Züye kalesi idi; Rus ilerleyişine mâni olan Kazan kalesi düşünce, Ruslar İdil nehri boyunca aşağıya inerek, 1556 da Ejderhanı Estihan zaptettiler ve İdil (Volga) nehrinin mansabını da ele geçire-rek Hazar denizine ulaştılar; Oka'nın İdil'e döküldüğü yerden itibaren, bin yıl kadar bir "türk nehri" olan İdil bu defa "bir rus nehri" oldu ve Rusya'nın ekonomisi için can damarı vazifesini görmeğe başladı. Rus ilerleyişi bununla da durmuyarak, şimalî Kafkaslar'da, Terek nehrine ve Kabardalılar sahasına, bir Osmanlı-Türk kalesi olan Azak çevrelerine kadar yayıl-

mağa başladı. Diğer yandan, Kazan'ın sükûtu üzerinden birkaç yıl sonra, Ural dağları çevresinde yaşayan Başkırtlar ve Sibir Tatarlarının bir kısmı kendi arzularıyla Moskova'ya tâbi oldular. Kazan Hanlığının sükûtu, bu suretle, Rusya'nın "çok milletli" bir devlet olmasına yani süratle gelişen rus imperyalizmine yol açmış oldu.

Nogaylardan ve Türkistan'dan gelen bazı ikaz ve ricalar üzerine Osmanlı Devletinin başında duranlarda, nasılsa rus tehlikesinin farkına varılmış ve Moskofları geri atmak, hattâ Ejderhan ve Kazan Hanlıklarını canlandırmak arzusu uyanmıştı. Sultan Selim II. tarafından Moskova Çarı İvan IV. e (Korkunç İvan) yazılan tehdid dolu mektuplar ve 1569 da çok fena tertibedilen ve başarısızlıkla biten, Ejderhan seferi bu siyasetin tezahürü idi. İnebahtı hezimetini(1571)ve Kıbrıs seferi(1571) Babîâlinin dikkatini başka tarafa çekmiş, Kazan (ve Ejderhan) meselelerini unutturmuştu. Korkunç İvan'ın ölümünden az sonra Rusya'da başlanan "karışıklık" (1603-1613)lardan Kazan Türklerinin faydalanarak, rus boyunduruğundan kurtulamayışlarının sebebi: Elli yıl süren Moskof tahakkümü neticesinde ahalîye önderlik yapacak, halkı Ruslara karşı teşkilâtlandırarak kimselerin imha edilmesi idi. Mamafih "Hanlığı canlandırmak" için bazı teşebbüsler yapıldı, hattâ 1635 de Rahman-Kulı adında bir zat yardım isteyerek Kırım'a gönderildi, fakat bu ve buna benzer sonraki müracaatlardan hiç bir netice çıkmadı, Kazanlılara dışardan hiç bir yardım gelmedi ve bura Türkleri uzun yüzyıllar boyunca Moskova-rus boyunduruğu altında yaşamağa mahkûm edilmiş oldular. Kazan ilindeki ayaklanmalar ise kana boğularak bastırmakta idi.

Bibliyografya: Karamzin, N. *İstoriya Gosudarstva Rossiyskogo*. (muh-telif cildleri); Şihabeddin Mercani, *Müstefad-u'l-ahbar fi tarih-i Kazan ve Bulgar*, iki cilt. Kazan 1885, 1900 ; Murad Remzi, *Telfkiql-ühbar ve Telkihu'l-âsar fi ahval-i Kazan ve Bulgar ve Mülûk-i Tatar*. Orenburg iki cilt, Orenburg, 1908: Ayneddin Ahmer (of), *Kazan Tarihi*. Kazan 1910; Ahmed Zeki Validi, *Türk ve Tatar Tarihi* . Kazan 1912; Hadi Atlasi, *Kazan Hanlığı*. Kazan 1913 (ikinci basımı 1920); A. Aziz, *Tatar Tarihi*. Kazan 1924; Ali Rahim, A. Aziz. *Tatar edebiyatı tarihi*. Kazan 1925; Chudyakov, M. *Oçerki po istorii Kazanskogo tsarstva*. Kazan 1923 (tafsilâtlı bibliyografya verilmiştir); *İstoriya Tatarii v dokumentach i materialach*. Institut Istiorii; Akad. nauk, Moskova, Gosizdat (değiştirilmiş yeni tab'ı, 1948), G. V. Yusupov, *Tatar skiye epigrafiçeskiye pamyatniki XV. v.*, Epigrafika Vostoka V (1951). Sovetskaya Etnografiya 3 (1946) *Etnogenez meseleleri* (rusça) : A. Smirnov, T. Trolimova, N. Vorob'yev, L. Zalyay'lerin Kazan Türklerinin menşelerine ait yazıları (37-92 ss). Abdullah Battal (Taymas), *Kazan Türkleri*. İstanbul 1925; aynı müellifin: *Sahih Giray Han yarlığı*. Türkiyat Mecmuası II (1928). Akdes Nimet Kurat. *Kazan Hanlığını kuran Uluğ-Muhammed Han yarlığı*, İstanbul 1937.

KAZAN HANLARININ LİSTESİ

Uluğ-Muhammed	1437—1445
Mahmud (Mahmutek)	1445—1461
Halil	1461—1467
İbrahim	1467—1479
İlham (Ali?)	1479—1487
Muhammed-Emin (Birinci defa)	1487—1496
Mamuk (Sibir hanzadelerinden)	1496—1497
Abdüllâtif	1497—1502
Muhammed-Emin (İkinci defa)	1502—1518
Şah-Ali (Şeh-Ali?) (Birinci defa)	1519—1521
Sahibgerey (Kırım sülâlesinden)	1521—1524
Safagerey (Birinci defa)	1524—1531
Can-Ali	1531—1533
Safagerey (İkinci defa)	1533—1546
Şah-Ali (İkinci defa)	1546—1548
Safagerey (Üçüncü defa)	1548—1549
Ütemişgerey	1549—1551
Şah-Ali (Üçüncü defa)	1551—1552
Muhammed Yadigâr (Astrahan sülâlesi)	1552

KAZAN HANLIĞI VE KOMŞU DEVLETLER (XVI, Y. Y. ORTALARI)

